

НАРОДОПСИХОЛОГИЯТА КАТО НАУКА

РОСИЦА ДИМЧЕВА

За първи път у нас се явява труд, чиято задача не е само да изследва българската народопсихология, но и да изведе народопсихологията до равнището на наука със своя философска, социално-историческа, етическа и естетическа проблематика. Проучването на акад. П. Зарев „Българска народопсихология и художествена литература“¹ идва да запълни една празнина в българското народознание и да очертае границите, методите и перспективите на демопсихологията. Появата на този синтетически замислен труд налага да се постави той в по-широкия контекст на наши и чужди изследвания и да се види мястото му в научното дело на неговия автор.

1. КЪМ ИСТОРИЯТА НА ЗАМИСЪЛА

Хронологически „Българска народопсихология и художествена литература“ се явява след многотомната „Панорама на българската литература“ (1966—1976) и след проучванията в областта на литературната наука („Теория на литературата“, 1979—1981). Но връзката на новия труд на П. Зарев с неговите най-значителни постижения в областта на литературната история и теория е по-дълбока, тъй като тук става дума както за развитие на основни идеи, така и за решение на задача, която не е намерила у нас необходимата сериозна разработка.

Показателен е фактът, че замисълът за едно народопсихологическо изследване се заражда у автора в процеса на работата му над „Панорама на българската литература“. Вече в т. II на голямото изследване, където разглежда подема на културата ни от средата на 90-те години на XIX в. до края на Първата световна война, той счита за необходимо да вложи един заключителен отдел под заглавие „Народопсихология и литература“. От анализа на произведения и дела, които са принос за националното ни развитие, П. Зарев стига до по-общите проблеми на българското народознание, на науката за българина като племенен и духовен тип. Съзнавайки значението на литературата като показател за духовните възможности на една нация, той желае да разшири анкетата си, да „слезе“ и да се издигне до народа, до неговото духовно битие и историческа участ. Тази първа народопсихологическа наброска от 1974 г. поставя въпросите за психологията на народа и литературата, за националната съдба, националния характер и литературата, за самобитността на българската литература². И в следващите токове на „Панорамата“ авторът се придържа към

¹ П. Зарев. Българска народопсихология и художествена литература. С., 1983.

² П. Зарев. Панорама на българската литература. Т. I, ч. II. С., 1967, 513—565.

набелязания изследователски метод да съчетава народопсихологическия подход със социологическия, биографичния и структурно-естетическия анализ. Свободата на критическата оценка, поетическият инстинкт и личното вживяване, характерни за творческия натюрел на П. Зарев, подпомагат желаното сродяване с проблемите на етнопсихологията. Така историята на литературата се превръща във „философско-аналитично размишление за вътрешната, за духовната история на народа“³. Наблюденията си авторът систематизира през 1976 г. в заключителния том пети на поредицата, където се анализират народопсихологическите особености на литературата от началото на 20-те до средата на 70-те години. За първи път тук се посочва определено потребността от създаване на народопсихологическа школа в българското литературознание, в нашата съвременна социалистическа естетика: „Тази школа още и още ще си пробива път при разрешаването на големите проблеми на марксистката литературна теория, на марксистката литературна история. Тя ще използва цялата комплексност от методи, които създават прогресът, съвременното човешко мислене... Школата ще расте и ще се развива на основата на марксизма, защото нейна подоснова не са книжни знания и заети от другаде понятия, а самата историческа битност на нашето съществуване“⁴.

Очевидно приближава времето за обобщения, за по-пълни картини и окончателни резултати в областта на народопсихологията. Пред българските учени стои един застрашителен по обема си материал, трупан от ревностни изследователи, множество предварителни проучвания по специални въпроси, проблеми от твърде сложно естество, чието решение би улеснило значително историята на нашата духовна култура. Със съзнанието за потребността да се издигне народопсихологията до наука, която да повлияе благотворно върху духовния климат на обществото, П. Зарев пише между 1970 и 1976 г. първите варианти на своя бъдещ труд⁵. Той вижда опасността от затварянето на анализа в рамките на чисто литературно-историческото или структурното изследване. В такива случаи се оказва недокосната „онази дълбока генетическа връзка между народопсихология и литература, извън която литературата не съществува“⁶.

Възникнал в хода на едно литературно-историческо изследване, укрепнал като идея при наблюденията върху потребностите на нашето културно развитие, бъдещият труд се оказва тясно свързан и с работата на П. Зарев в областта на литературната наука. Двухтомното изследване „Теория на литературата“ респектира с обхвата на най-широки теоретически проблеми, чиято разработка предполага сродяване с различни национални култури: морфология на литературното творчество, творческа личност и творчески акт, възприемане на художествената литература, литературен процес⁷. Очевидно необходими са били богатият опит в областта на историята на литературата, както и дългогодишното участие на П. Зарев в обществения и културния живот, за да се стигне до разработката на един твърде значителен кръг от явления на научния анализ или синтез. Свързването на литературното творчество с големите проблеми на историческото и психологическото познание, всестранният подход към литературните явления улесняват създаването и на народопсихологията, която изисква философска култура и школуване в множество хуманитарни дисциплини.

³ П. Зарев. Пак там. Т. V (I изд. 1976). С., 1979, с. 654.

⁴ Пак там.

⁵ П. Зарев. Народопсихология и литература. С., 1970. Второ преработено издание — 1976 г.

⁶ Пак там, с. 103.

⁷ П. Зарев. Теория на литературата. Т. I: Структурност и функционалност на художествената литература. Анализ на литературната творба. С., 1979; Т. II: Литературен процес. С., 1981.

Обърнем ли се към въпроса за състоянието на народопсихологическите изследвания в европейски мащаб, констатираме известен отлив от такъв род проучвания в полза на етнологията, антропологията и социалната психология. Това отличава нашето време от XIX в. с неговите големи приноси в оформянето на знанието за народ и народно творчество. Ако тогава изпъкват внушителни по гений и заслуги личности като Якоб Грим, В. Манхард, Ал. Веселовски, Дж. Фрейзър, сега на Запад преобладават емпирически изследвания и отсъства философският поглед върху проблемите. Въведената от В. Вунд „народопсихология“ е наука за елементите и за развитието на общочовешката психика, за възникването и еволюцията на митове, религия, изкуство, семейство, общество⁸. Самият термин „Völkerpsychology“ показва, че се касае за повече или за всички народи, а не за психологията на един отделен народ. Широко очертаната дисциплина се кръстосва неминуемо с етнологията и със социалната антропология. Едно по-нататъшно преобразуване на понятието „народопсихология“ настъпва, когато се изоставя създаденото от Хегел понятие „народен дух“ в полза на конкретни социалнопсихологически наблюдения.

Без да са били обект на специално теоретическо изследване, проблемите на народопсихологията са поставяни у нас в наблюдения върху българската характерология, в изследвания от фолклорен, етнографски, културно-исторически и социалнопсихологически характер. Починът за народоведско проучване на България води началото си от епохата на Възраждането. Трудовете на Раковски, Славейков, братя Миладинови, Каравелов и Ботев свидетелствуват за възтържествуването на онези идеи върху народонаука, културен напредък и национално възъждане, които характеризират мирогледа преди Освобождението. Ако българската народна индивидуалност намира своя вдъхновен тълкувател у Захари Стоянов, етнографи и фолклористи като К. Шапкарев, С. Н. Шишков, Д. Маринов събират и обработват с рядко трудолюбие огромен народонаучен материал. Един от първите, които употребяват термина „народна психология“, е Иван Шишманов. Неговите изследвания обхващат както българската етнография и българския фолклор, така и генезиса на нашето национално съзнание. Докато на Запад дълго време социалната психология се разглежда като придатък или на психологията, или на социологията, в литературноисторическите трудове на Шишманов широко се прилага психосоциологичният метод. Сериозни приноси в областта на психологията на българския народ и на социалната психология има Михаил Арнаудов, както това може да се наблюдава в неговите големи фолклорни проучвания, в изследванията върху епохата на Възраждането, в монографиите върху крупни дейци на нашата литература. Как общите разположения и предчувствия се преливат и проявяват у малцината признати тълкуватели, е за Арнаудов въпрос за една социално-историческа философия. Заслуги за развитието на социалната психология у нас има Т. Панов. В книгата си „Психология на българския народ“ (1914) той отделя една глава върху научните основи на психологията на народите, а в друга се спира на факторите за образуването на българския национален характер. Различните народностни групи привличат вниманието на Антон Страшимиров, който се опитва да направи и някои обобщения върху основните черти на нашата етнопсихология.

Между ранните марксистки изследвания върху бита и душевността на българския народ следва да се отбележат трудовете на Д. Благоев („Принос към историята на социализма в България“, 1906), Г. Бакалов („Очерки по българското национално-революционно движение“, 1936) и Т. Павлов („На литературни и философски теми“, 1938; „Христо Ботев“, 1940). Постигане за марксистката наука са изследванията на Ив. Хаджийски, който от социологията

⁸ W. W u n d t. Elemente der Völkerpsychology. Leipzig, 1912, S. 4.

минава към проблемите на социалната психология. Неговото богато, макар и недовършено дело поставя въпроси на „общата теория на конкретната масова психология“⁹. Основата на народната ни психика се търси в социалните фактори, в материалния бит и в етнографията, без да се навлиза в по-сложните области на художественото творчество и на културните ценности като показател за общите духовни заложби.

След трудовете на Ив. Хаджийски години наред в нашата философско-социологическа литература не се правят по-големи опити за изучаване съзнанието на нашия народ както в неговото минало, така и в социалистическото общество¹⁰. След Априлския пленум през 1956 г. и особено около 1964 г. започват публикациите на монографии и статии по интересувашите ни проблеми: характерология на българина (Е. Каранфилов), демопсихологията; изследвания (Т. Момчилов, С. И. Минкова, Ст. Стоев), исторически изследвания върху важни за народознанието ни извори (М. Семов, Е. Каранфилов), социалнопсихологически трудове (М. Драганов, Ж. Ошавков, Г. Цонков, Н. Мизов)¹¹.

Като имаме предвид състоянието на народопсихологическите проучвания у нас и в чужбина, трябва да изтъкнем приноса на П. Зарев и в следните направления: създаване на една обща теория на народопсихологията; изследване отношенията между народопсихология и литература; изучаване демопсихологията на българския народ. На тази проблематика отговаря композиционното оформяне на труда. Първата част, посветена на народопсихологията като наука, включва два основни дяла: „Обща теория на народопсихологията“ и „Народопсихология и художествено творчество“. Втората част разглежда българската народопсихология също в два раздела: „Историческа и философска подоснова на българската народопсихология“ и „Българска народопсихология и художествена литература“.

2. НАРОДОПСИХОЛОГИЯТА КАТО НАУКА

Разграничавайки се от Вунд, П. Зарев разглежда народопсихологията, от една страна, като явление, което съществува в историческото битие на народа, и, от друга, като наука, която изучава народността в духовно отношение (с. 15). За него народът е постоянна и същевременно променлива духовна същност, подчинена „освен на онова разумно и съзнателно, което се създава в социално-историческия живот, но и на много несъзнателно, натрупано с течение на десетилетия и на столетия“ (с. 8). Задачата е да се определят съставът и наслоенията, статиката и динамиката, еволюцията и значението на етнопсихологическите явления. Изхождайки от принципите на марксизма, П. Зарев очертава народопсихологията като историческа наука, чиято мето-

⁹ Ив. Хаджийски. Бит и душевност на нашия народ. С., 1966, с. 116.

¹⁰ М. Драганов. Социалната психология в България. С., 1971, с. 201 и сл.; Ив. Щипки. Иван Хаджийски. Историко-философски очерк. С., 1972, с. 125.

¹¹ Е. Каранфилов. Българи. С., 1968—1975; Антон Страшимиров и душевността на българина. Благоевград, 1981. Ст. Стоев. Светоглед на българския народ през вековете. С., 1978. М. Семов. Душевност и оцеляване. Размисли за характера на нашия народ. Пловдив, 1982; Проблеми на българския характер в публицистичното, художественото и документалното творчество на З. Стоянов, А. Страшимиров и Ив. Хаджийски (дисерт., 1983). М. Дрънгов. Душевност на българския селянин. С., 1974; Н. Мизов. Антирелигиозните възгледи на българския народ. С., 1960. Ж. Ошавков. Социологическо изследване на религиозността в България. С., 1968. Процесът на преодолване на религията в България. С., 1968. Г. Цонков. Духовното развитие на българския народ в условията на социализма. — Философска мисъл, 1970, кн. 9.

дология допуска антропологичното, расовото и биологичното, само доколкото те присъствуват в общоисторическото (с. 8—9). Сравнителният подход е необходим при такъв род изследвания, които предполагат съпоставка на различни народностни характери и съобразяване с нееднаквите степени на духовно развитие, които показва човечеството.

Очертал във встъпителния отдел проблематиката и методологията на новата дисциплина, авторът се спира и на основните понятия, с които ще работи в хода на изложението: архитип, родов характер, народностен характер, национално-народностен характер. Преди да изследва преходите и взаимната връзка между по-ранните и по-късните прояви на колективната психика, той се заема да очертае границите на народопсихологията и нейните отношения към други хуманитарни науки. Сложността на поставената задача изисква да се обгърнат множество научни области и да се запази жив усетът за връзката на отделните клонове на познанието. Трябва да се изтъкне, че авторът съумява в хода на изложението да се движи свободно между народонаука, психология, антропология, филология, философия, литературознание, опитвайки се да утвърди скритото единство на интересуващата го проблематика. В началото се проследяват няколко сродни дисциплини: етнологията, антропологията, етнопсихологията, психологическата антропология, социалната психология. Основателно е отделено голямо място на въпросите за отношението между история и народопсихология, между антропологически гледища и народопсихология.

Според П. Зарев „най-широката и най-разностранна база на народната психология е цялостният и всеотраден гражданско-исторически и духовен живот на народа, докато конкретната история, историко-материалната (етнографската) култура или фолклорът са различно проявление на този цялостен и насочен към себе си със своите еволюционни цели психически свят“ (с. 54). От това гледище народната психика е „историческа“, но тя не е явление, изцяло тъждествено с историята (с. 50). Самият народ изживява историята си двустранно: „като участва в гражданско-политическите събития и като ги осъзнава, опознава по-късно в своята памет, включително и чрез книжнината и науката“ (с. 50). С правилно прозрение за особеностите на народната психика П. Зарев изтъква значението на онова знание, което народът „сам си създава в своето емоционално и фантазно-духовно съществуване“ (с. 51). За автора това знание има „даже по-голяма дълбочина на изживяването, по-голяма сила и категоричност на въздействията на идеи и схващания, отколкото самите исторически събития“ (с. 51). Между официалната история и народните представи се появява разграничение, както това може добре да се наблюдава при т. нар. исторически песни в българския фолклор. Следователно понятието „народопсихология“ е „по-широко от онова, което предлага пряко историческата фактичност“ (с. 53). То е по-широко и от фолклора като една от проявите на народната психика, по-широко е и от културно-историческата и материална вещественост, както я изследва етнографията.

Влиянието на историята върху народното съзнание и народната душевност се разкрива в три основни насоки: чрез класовите отношения в обществото; чрез държавата и държавното устройство; чрез разрешаване на нерешени общонародни цели и задачи. В последния случай идеята за недовършено историческо дело прераства в „съвест“ на народа, която действа при всякакви социални условия. Изяснявайки историческото развитие на народностно-психологическото, авторът въвежда две понятия: „състояние“ и „движение“. Те са необходими, за да може изследователят едновременно да се съобразява с относително трайните духовни функции и с новите наслоения от различен (идеологически, исторически и пр.) характер, да отчита тяхното взаимно влия-

ние и съподчинение. Не бива да се забравя, че периодите на ускорено или на забавено духовно развитие на народния колектив показват несъвпадането между историческо и обективно природно време.

Голямо значение при изучаване промените в народната психика П. Зарев отдава на т. нар. от него „идеологически зони“ (с. 67—69). Става дума за едно понятие, което срещаме за първи път в „Теория на литературата“ и което характеризира продължителни идеологически състояния като философия, политика, морал, религиозен мироглед и пр.¹² Идеологиите „се явяват в историята на човешкото съществуване като по-висш етап в развоя на човешката психика“. Те „провокират духовните сили на човека и определят социалното му поведение“¹³. „Ето защо идеологиите неизбежно упражняват „дълбоко влияние върху психологията на отделните народности, въпреки тяхната обособеност, историческа съдба, особен тип на духовно и материално развитие“ (с. 68—69). Движейки се в дълбочина към ония фактори, които определят в последна сметка етнопсихическите явления, авторът стига до икономиката, до въпросите на собствеността като източник на духовно-мирогледни състояния. След като отдава основно значение на социалния, на икономическия фактор, той отделя внимание и на геопсихическите условия (почва, климат и пр.). Но изследователят има предвид, че чисто физическата среда действа много по-силно върху начинаещи, отколкото върху напреднали култури, които стоят под влиянието на една материална и духовна цивилизация. Обобщавайки наблюденията си върху отношението между история и народопсихология, авторът се спира на онова състояние, което наричаме чувство на народа за неговата история, за неговата национална съдба. Това чувство се разглежда във връзка със здравото оптимистично състояние на колектива, който усеща, че „не може да деградира и да загине даже и при най-голямото насилие и нещастие“ (с. 79).

След като очертава единството и различията между история и народопсихология, авторът се заема да проследи основните черти в духовната физиономия на народността. На първо място той разглежда „антропологично-историческата подоснова“ на народната психика. Вземайки отношение към споровете между двете направления в съвременната народопсихология — социално-историческото и антропологичното, — той застъпва едно рационално гледище, което е далеч от всичко преднамерено-едностранчиво: „антропологично-биологичното не може да се откъсне напълно от социално-историческото, нито да се универсализира до такава степен, че да изгласка последното“ (с. 83). От това гледище стават неприемливи теориите на Фройд, който „пренебрегва трансформирането на биологичното в социално“ (с. 91). „Следователно — пише авторът — и антропологично-темпераментното, и биологичното се подчиняват на сложните закони на общественото битие, претърпяват еволюция, в която се преснема историческото. Създава се онова психологическо, което не е само социално-историческо, нито само темпераментно-биологическо, а е обща норма за поведение в общността“ (с. 92). В този смисъл П. Зарев говори например за „социална съвест“ като показател за развит народностен и обществен живот. В схващанията си за антропологичното той се доближава и до т. нар. психологическа антропология, която се интересува повече от човешкото, от психическото, отколкото от чисто биологичното. Ако понятието народност е и в духовно отношение така трудно обяснимо, както и в расово-антропологично, трябва да се оценят усилията на автора за осветлението на понятията като народностен темперамент или самопознание на народа. Докато в първия случай се касае за сложно съчетание на общочовешко и народностно-обособено, във втория

¹² П. Зарев. Теория на литературата. Т. II, с. 130 и сл.

¹³ Пак там, с. 136.

самоопознаването на негативни и позитивни възможности е критерий за зрелостта на една нация.

След тези най-общи теоретически постановки П. Зарев минава към прастарите колективно-племенни начини на идеята за рода, така както тя еволюира от тотемизма на първобитния човек към родословните представи на вече оформената народност. В неговите очи духовната култура на първобитните (религия, магия, митове, ритуали и пр.) има функцията да обединява народа и да поддържа родословното единство. За разлика от етнолозите-психоаналитици, които пренебрегват социално-икономическия живот, авторът отделя важно място на икономиката, държавния живот и формите на управление: „Ако митологическата власт и властта на религията поддържат въображаема представа за някакъв друг, втори свят, то икономическите отношения държат и отделната личност, и колектива в рамките на действителността“ (с. 119—120). Икономиката „преобразява мисленето не абстрактно, а конкретно, чрез реални отношения“ (с. 119).

Доколкото П. Зарев разглежда народопсихологията преди всичко като наука за националния характер, като генетическа психология на народа, въпросите за еволюцията на този характер стоят в центъра на изследването. В духа на основната си идея за прехода на биологичното в социално-историческото авторът проследява развитието от архитипа към родовия, народностния и националния характер.

Най-първичните племенни народностни черти се търсят в архитипа. Има съществена разлика обаче между гледищата на П. Зарев за архитипа и теориите на К. Г. Юнг за архитиповете като прабразис на колективно-несъзнателното, намерили израз в приказки, митове, религия и изкуство. Философски осмислената религиозномистична теория на Юнг се доближава до немския романтизъм и се отличава от естественонаучното механистично учение на Фройд. Българският автор, напротив, застава на позициите на социалната антропология, когато се заема да установи ранните стадии в еволюцията на националния характер. Ето защо той обръща особено внимание на онези нови и по-сложни връзки, които се създават, за да поддържат и осигурят спойката на целостта (тотеми, табути, масови екстазни чувства, фетишизъм и пр.). Макар и да отчита ролята на колективно-подсъзнателното, той обръща особено внимание на колективно-съзнателното (с. 20—22, 165). От това гледище архитипът се оказва свързан с „племенната общност, когато народността още не се е обособила, не се е застояла на своя територия, не е създала свои, по-трайни и устойчиви социални отношения“ (с. 268). Неговото поведение протича предимно в сферата на биологично-социалното. То отговаря на начинките на цивилизацията, на времето на най-примитивни вярвания, на анимизма и антропоморфизма. По-висшите степени на архитипа излизат извън сферата на първобитния, поддържан от инстинктите живот. Те проличават и „при организицията на племето в държавна или полудържавна общност, при поддържане памет за миналото, при издигане на междучовешките отношения емоционално и духовно-мисловно“ (с. 271).

Една по-висша фаза в еволюцията на народопсихологическите явления представлява родовият характер, който отговаря на родовите форми на общжитие. С особена симпатия авторът описва отражението на задругарския живот върху психиката на хората, изработването на нрави, навици и обичаи с общочовешка стойност (с. 274). Афинитетът на изследователя към тези особено устойчиви отношения се обяснява и с чисто славянския култ към рода, и със значението на родовата организация в историческата съдба на българина.

Ако архитипът и родовият характер са в известна степен универсални феномени, народностният характер се обособява с подчертано индивидуал-

ното у него (с. 275). П. Зарев не скрива, че изследователската работа тук не може да се върши без известна намеса на теорията, за да се открие единството в разнообразието, универсалното в частното (с. 196). Става дума не толкова за исторически последователни, колкото за качествено други явления. Методът да се разглеждат една след друга различните степени на духовно развитие напомня тоя на индивидуалната психология с нейния анализ на съзнанието. Докато архитипът е подчинен на традиционните навици, характерът „подчертано откроява себе си като явление, което има интроспективен исторически живот, очертани особености и исторически традиции, които го отделят от общността на човечеството“ (с. 276). П. Зарев определя следните три основни особености на народността характер: 1) богато вътрешно „аз“, което се идентифицира морално и социално с народа; 2) позитивна духовна агресивност; 3) „застойна“ психология, която напомня донякъде архитипа. Самият народностен характер се движи от конфликта между постоянни, традиционни навици и диреща, самостоятелна интелектуална дейност. Най-високата степен в изявата на народния характер е национално-народностният характер. Този висш тип се развива с образуването на нациите след Европейското възрождане и се основава на по-пълното проявление на чертите на народността в условията на повишена обществена активност, на умствена, нравствена и естетическа култура.

Като очертава общата схема на еволюцията, П. Зарев има предвид факта, че въпросите за развитие и упадък от гледна точка на народопсихологията добиват по-различни измерения: „Човешкото съзнание и особено колективното има голяма дълбочина“ (с. 194). Понякога се касае за акумулиране на способности, на възможности за проявление на духовна сила. В други случаи се наблюдава самозадоволяване от вече постигнатото, а в трети — пренасочване на духовната енергия (с. 30—35). Ако колективната психика е мъчно уловима в живота на широките маси и понятието „народностен характер“ си остава до голяма степен фикция, толкова по-достъпни за наблюдения са индивидуалните характери. Докато при племето отделният субект се поглъща от общността, при народа нараства ролята на индивида. „Високоразвитите личности — подчертава П. Зарев — се обособяват при завършена народност“ (с. 109). Искаме ли да познаем най-вярно какво представя даден народ в определен период на историята си, ние трябва да потърсим неговите водачи в духовния и в обществен живот, неговите изтъкнати и влиятелни личности в науката, изкуството и държавно-политическото строителство. У тях изпъкват по-отчетливо основните домогвания, качества на ума и на характера, дарби и пороци на нацията. И когато избраната личност е могла да възплъти някои от най-добрите общи заложби, да им даде израз в трайни дела, тогава нацията поглежда с възторг и оправдана гордост към нея. Неслучайно П. Зарев отделя доста място на отношенията между народностен и индивидуален характер, на значението на интелигенцията в духовния живот на народа (с. 35 и сл., 196, 131). Наред с обективната социално-историческа закономерност при появата на една голяма творческа личност тук се взема предвид и субективната психологическа закономерност, доколкото постиженията на отделния индивид стоят във връзка с типични процеси на мислене у съвременниците (с. 20). Изяснявайки тези сложни проблеми, авторът навлиза в психологията на класите и в психологията на професиите, говори за класови и професионални характери (с. 202 и сл.).

Един от основните проблеми на народопсихологията е т. нар. етноцентризмът, т. е. стремежът на народа към самосъхранение. Това явление, чиито примитивни форми се наблюдават още при племенната общност, се развива и усложнява под влияние на различни социални, културни, етически и религиозни фактори. Между тях авторът дава преднина на патриотичното самоосъзна-

ване като мощен двигател на етническото сцепление. Той разглежда основателно етноцентризма като историческо явление, което се активизира в периоди на външни нападения, асимилаторски домогвания и големи социални движения. Проницателно П. Зарев изтъква, че „националната затвореност не означава етноцентризъм и че понякога етноцентризмът се поддържа чрез отваряне на света, чрез общуване с други народи и използването на откритията им за собствено развитие“ (с. 127). Така се стига до въпросите за отношенията между национално и общочовешко, за оня духовен обмен, в който различните народи откриват своето превъзходство или своите слабости. В процеса на това самосъзнаване народът добива „чувството за превъзходство, което е необходимо за неговото участие в международния културен и материален живот“ (с. 90). Обикновено навлизането в собствените психически свят става, когато се създават национална философия, национална социология или национално изкуство и литература. Светът на литературата, така близък на автора, е именно най-подходящата област за изследване основите, на които почива народният мироглед и процесите, по които създава народният гений.

Вторият отдел на теоретическата част на труда е посветен на отношенияето между народопсихология и художествено творчество. Той включва проблеми, свързани със значението на митология, изкуство и език. Митологичното съзнание първо притегля вниманието на автора еднакво като светоглед и като духовно наследство, което открива дълбок поглед в психиката и в бита на предците ни. Съзнавайки, че верско-митичното и религиозно-езическото не могат да се делят лесно от метафорно-поетическото като негов субстрат, изследователят разглежда самата реч като елемент на митотворчество: „Всяка метафора в разказа е и безкрайно малка величина на едно цялостно митотворческо мислене, което съдържа в себе си легендата, спомена за конкретния факт и целенасочената духовна сила — желаното и очакваното“ (с. 143). Очевидно в словото има предпоставки за създаване на мита. От този факт обаче съвсем не следва митът да се разглежда като чисто формално явление, обяснявано с термините на лингвистиката. Критиката на П. Зарев над едностранчивото тълкуване на мита в семиологическите теории на Ролан Барт¹⁴ изхожда от оценката на по-дълбоките психологически, морални и социално-исторически особености на този вид творчество. От друга страна, наблюденията върху историята на теориите на мита в Германия целят да разкрият силните и слабите страни на опита за едно философско осмисляне на митологията от епохата на романтизма (Шелинг, Якоб Грим, Фр. Шлегел) до З. Фройд, К. Г. Юнг и Е. Касирер.

Еднакво далеч от крайностите на Р. Барт и от немските опити за съчетаване на идеалистическа философия, християнска теология и емпирична наука, П. Зарев се интересува главно от културно-историческите и обществено-психологическите предпоставки на митотворчеството. Изтъквайки значението на митологичното мислене за поддържане на масовото народно съзнание и за счеплението на народната психика, авторът се спира най-вече на процесите на възприятието на мита. Касае се за едно творческо-фантазно приобщаване на индивида към форми и начини на мислене и възприемане на света, които е изработило колективното съзнание (с. 145). В този смисъл митът е регулатор на социалното поведение у първобитните колективи. Нещо повече, той е твърде устойчиво явление, неотделимо от масовата психика: „Както съществува връзка между народопсихология и култура — битово-материална и духовна, така съществува и между митологични внушения, консервативни или прогресивни, и народопсихологията“ (с. 158). П. Зарев изучава устойчивостта на някои стереотипи на митологичното мислене в областта на политическата идеология, на свързаната с нея социална психология и дори в съвременната наука (психо-

¹⁴ Срв. R. Barthes. *Mythology*. Paris, 1957, p. 193.

анализата, етнологията, семиологията). Той разглежда и ролята на мита като вечно свежа поетическа традиция, пробудила жив интерес у новите поколения.

Минавайки от отраженията на колективната психология във фолклора към развитите форми на литературното творчество, авторът е склонен да свързва проявите на родовия, народността и националния характер съответно с фазите на митовите, на фолклора и на личното художествено творчество. Самата литература, разгледана като едно живо дело, изпълнява великата социално-психологическа роля да съдейства за доизграждането на национално-народността характер.

Сякаш подхванал знаменитата мисъл на Хердер за връзката между гения на народа и неговия език, авторът изтъква значението на познавателната, комуникативната и интелектуално-емоционалната роля на речта за раздвижването на вътрешнодуховното „аз“ на народа. Той се съобразява с някои достижения на психолингвистиката и на социалната лингвистика. Но същевременно разграничава позицията си от неприемливите хипотези на привържениците на В. L. Whorf, които допускат директна зависимост между език и култура, и от методите на В. Bernstein (1971) за изследване социално-културната обусловеност на различните психолингвистични типове в едно общество. Имат се предвид и заключенията на палеопсихологията, т. е. на науката, която изследва психиката във връзка със завещаните от миналото езикови паметници. Основната идея за връзката между език и народна психика намира опората си и в културната традиция, в мечтата на Бейкън, Лайбниц, Зулцер, Хердер за създаване на всеобща физиономична характеристика на народите по техните езици.

Заключителният дял на теоретичната част на книгата е посветен на въпроса за отношението между цивилизация и народопсихология. В него се разглежда най-висшият стадий в еволюцията на психическия и моралния живот на народа, свързан с освобождаването от социално-историческа зависимост. Широтата в подхода към проблемите личи както в обхвата на множество културно-исторически теории от Монтезкьо, Русо, Хердер, Тен до класиците на марксизма, така и в самото определение на понятието цивилизация. Очевидно то не може да се сведе единствено до икономическото развитие, тъй като се оказва свързано и с психическия живот, и с целите на обществото и народа: „духовният живот не всякога достига по-високото равнище на икономическата организация“ (с. 264).

3. БЪЛГАРСКА НАРОДОПСИХОЛОГИЯ

Посветеният на българската народопсихология раздел следва двуплазовото композиционно решение на теоретическата част: „Историческа и философска подоснова на българската народопсихология“ и „Българска народопсихология и художествена литература“. П. Зарев изследва българската народопсихология по два начина. Веднъж той определя синтетически трайните черти на народната душевност, а втори път прибегва до една еволюционна психология. Според него в основата на българската народопсихология стоят проблемите за общността, за идеала, за езика и културата, за големите народни преселения, за раздвоението. Проблемът за общността заема централно място поради следните причини: 1) образуването на българската народност от няколко етнически съставки; 2) многогодишното, в началото византийско, а след това и турско робство; 3) общите усилия за освобождение; 4) по-късните усилия за етническо обединение (с. 288). Разсъждавайки по тези въпроси, авторът определя като типологични особености на нашия народ неговия вроден демократизъм и нихилистичното му отношение към държавата и нейните институции.

Макар и да намира опора в ред факти от исторически и социален характер, последното твърдение се нуждае от известни уточнения и допълнения, за да се изтъкнат градивните периоди в нашата история, които насочват живата народна сила към затвърдено държавно битие.

От проблема за общността П. Зарев минава към проблема за идеала. На първо място идва онова неизменно в съдбата и в домогванията ни като народ, което може да се определи най-общо като съзнание за исторически права, за собствени етнически свойства, за право на самостоятелно културно и гражданско развитие. Тези национални тежнения вървят редом с широката отзивчивост към всемирни социални учения и общочовешки ценности. Нещо повече, културата става „мощна духовна сила за спояване на нацията“ (с. 297). Тя е неделимо свързана с проблема за създаването и развитието на българската книжовна реч. Авторът подчертава особено настойчиво истината, която строителите на нашата култура са схващали във всичките ѝ неизброими последици: езикът остава винаги най-непогрешимата формула на един народ. Изтъквайки качествата на българския национален характер, ученият изследва и неговите тъмни страни, поставя въпроса за „раздвоението“ на българина, т. е. за появата на взаимноизключващи се психически черти.

След така направените най-обща характеристики П. Зарев се заема да очертае главните етапи в общия развой на народната психика. В съгласие със своите теоретически позиции той разглежда антропологичните типове и психическите субстрати, създали българската народност. Далеч от мисълта да начертае точна и подробна картина на специфичното наслояване на тракийския, прабългарския и славянския елемент, авторът е склонен да отдаде значение на социално-историческите и културните фактори за единството на българския народ. В неговата интерпретация вътрешното „аз“ на средновековния българин е сложна смесица от „антифеодални, бунтовни социални тенденции, някакво чувство за историческа държавност, християнски и езически представи, идеи за действителността, примесени с фантазни видения, със суеверни представи“ (с. 330). Проявите на специфично българската психика се откриват в оформянето на патриотичното самочувствие, в появата на антидогматични схващания, в стремежа към социално равенство, във влечението към философско разглеждане на проблемите.

Епохата на робството е представена под знака на потребността от самосъхранение в национален или религиозен смисъл — процес, свързан със събиране и натрупване на духовна енергия. През това време: „Народът не прави история, но той е в историята. Той се подготвя за историята“ (с. 356). Проблемът за етноцентризма застава пред автора в цялата си сложност и в различните си измерения: изнемване функциите на държавата от рода с неговите вътрешни закони и морал; последвалата оттук дълбока и трайна патриархалност на българина като единствен възможен изход за национално сепление; фолклорът като създател на обединяващи масови психически състояния; настроения и убеждения срещу робството, зараждане на граждански и национални добродетели сред еснафските организации (т. нар. „огражданяване“). От погледа на изследователя не убягат противодействащите явления и предразсъдъците, парализирали народните сили: родоотстъпничество, неразвито обществено съзнание, робска психика, преклонение пред чуждото и пр.

Епохата на Възраждането основателно заема един от централните отдели в труда на П. Зарев, тъй като тя разкрива много от неизменното в съдбата и в стремежите ни като народ. Вниманието е насочено преди всичко към оня коренен преврат в умовете, който води до едно по-високо българско съзнание за самоутвърждение, за народно достойнство, народно право и народни заповеди. Заслугата на Паисий е в „усилието му да превърне тъмното племени

съзнание в непоклатимо национално убеждение“ (с. 374). Хилендарският монах привлича изследователя със способността да вплътява назрелите духовни нужди и да набележи пътищата към културно и държавно възстановяване на българския народ. Възраждането на историческото съзнание се разглежда като неотменна предпоставка за всяка просветна и политическа дейност. Авторът иска да разбере връзката на творческите идеи на отделния индивид с типичните процеси на мислене. И той се опитва да изучи трудно доловимата масова психика, като се спира на търговското и занаятчийското съсловие, изтъква ролята на селската маса, взема отношение по спорния в нашата историография въпрос за хегемона в българските революционни борби. Добре би било при едно повторно издание на труда въпросите за колективни усилия и индивидуални възможности да се разгледат по-подробно, а разсъжденията върху политическа идеология, научно-философски и социално-исторически идеи да се обособят в отделна глава.

Историята на националния характер след Освобождението поставя пред П. Зарев значителни трудности. Докато Възраждането е изучено у нас добре със сложната спойка от подбуди и последици, от частни желания и общи стремежи, развитието нататък се комплицира по силата на ред социални и политически обстоятелства. Ето защо трябва да се оценят високо усилията на автора да внесе яснота в разглежданата материя. Припомняйки теорията на Ив. Хаджийски за промените в душевността на българския народ във връзка с различните социални отношения¹⁵, П. Зарев изследва смяната на предосвободенския колективистичен дух с една нова нравственост, основана на себичността и егоизма. Наред с латиснатостта на духовете от незрелите икономически отношения той изтъква и гордостта от постигнатото, самочувствието на поелата историческия си път нация. На фона на тези противоречиви тенденции в психологията на българина авторът анализира проникателно психологическия феномен „Бай Ганьо“. Според П. Зарев образът на Бай Ганьо е „нашата народоведска самоирония през едно напрегнато и трагично време“ (с. 404). Касае се за психически феномен, който се проявява и през следващите поколения като „низост в живота“ и като „висота на национално мислене“ (с. 405). Образът на Бай Ганьо е едновременно проявление на българското и на онова, което му противостои. Наличието на народоведска самоирония говори за висота на националното съзнание, за светоглед и философия, които предполагат активно участие в историческия процес и позитивни морални стойности. Антипода на байганьовщината авторът наблюдава в друг психически феномен — идеализма и огромната нравствена сила на социалистите и на македонските революционери. Първичната нравствена сила на целокупната народна маса се разкрива най-категорично по време на първите две войни (през 1885 и през 1912 г.). П. Зарев припомня усилия, страдания и подвизи в името на възвишения общонароден идеал, обединил волите, повдигнал духовете, вдъхновил за жертви. Редом с проявите на масовата народна психика авторът следи духовните разслоения сред българската интелигенция. Той характеризира видни личности в науката и изкуството, за да изпъкнат по-отчетливо основните домогвания, качества и недостатъци на различните интелектуални групировки. Между разгледаните социалнопсихологически явления следва да се отбележат двете контрастни утопии, открили се след Първата световна война: едната на предосвободенските революционери, подхранвана от всенародното вълдушевление, и другата на буржоазната класа с нейната историческа заблуда за вековечно господство. На фона на тази сложна картина все по-отчетливо се очертава политическото съзряване на народната маса: национално-патриотичното съзнание отстъпва пред класовото.

¹⁵ Ив. Хаджийски. Бит и душевност на нашия народ. С., 1966, с. 24.

Ако задачата на разгледания отдел е да разкрие българина като национално-етичен тип, оформен в дълга борба за съществуване и за свободно политическо и социално развитие, последната част на труда цели да покаже зависимостта на художествената литература от характера на народната душевност: „В една развиваща се нация — твърди авторът — действителният, отговорният живот на изкуството започва обикновено с доброволното поданство на трайното в народната психика“ (с. 431). Тази ръководна идея се развива в един исторически обзор на народопсихологическите особености на литературата и в теоретически обобщения върху националната поетика.

Основните понятия, с които си служи авторът при своя народопсихологически подход към изкуството, са „народна съдба“ и „национално-народностен характер“. Тези две понятия са „ключ за разбиране самобитността на художествената ни литература“ (с. 439). Набелязвайки така проблемите на една „национална философия на литературата“, той изтъква като нейна основна особеност познаването на света „предимно през призмата на гражданското и на историческото ни битие, на националната ни характерология“ (с. 448). Като израз на племенния поетически гений българският фолклор често пъти не отстъпва на по-високото и по-индивидуално творчество в художествена изобретателност и сила на внушението. От друга страна, индивидуалният дух на писателя, изпитал влияния от чужди културни среди, намира подтик за национално вдъхновение в колективния дух на собствения народ. Закономерно народната съдба „тегне“ върху българския писател дори когато „започва откъсването от родното, когато се зараждат контрастните на миналото явления и бушуващите сили на индивидуализма“ (с. 438). Литературата търси у своите герои възплъщението на народната стихия, на всичко силно и здраво в психиката на българина, без да е безкритична към недостатъците на националния ни характер. Нещо повече, чрез национално-самобитното тя приобщава към общочовешките ценности.

В светлината на народопсихологията, твърди П. Зарев, националната поетика добива своите по-дълбоки измерения, които заслужават пълното внимание на психолога, културния историк и естетика. Спирайки се на основните теми и символи в литературата ни, авторът отбелязва на първо място силната привързаност към роден край и патриархални нрави, онова съкровено у българина, което раздвижва въображението и буди най-интимни сърдечни трепети. Оттук и значението на символични образи като майката или родния дом. Друг траен мотив, дълбоко свързан с нашата националноисторическа философия, е борбата за свобода с нейните възлущащи видения: героят, Балканът, неосвободената земя (Македония), апокалиптичният образ на полето, градът. Редом с идеализацията на народа идва и неговото приземяване — усетът за противоречивостта на националния характер. Като проследява дълбоките народопсихологически предпоставки на здравето критично начало на българската литература, авторът посочва и неговите по-нови прояви: предосвободенската критичност, гражданският патос след Освобождението, съпротивата срещу културно-естетическа изостаналост и духовно убожество, класово-социалната непримиримост. Стремещът на българина към общочовешки хуманитарни и социални ценности разкрива онази славянска широта на духа, на симпатиите, онази страст за изповед и правда, които ни поразяват у най-видните представители на нашата литература. Неслучайно в края на своето живо, богатото на нови идеи и облъхнато с поетическа чувствителност изложение авторът поставя въпроса за националното и световно значение на нашата литература и за нейните перспективи: „А тази литература е имала водещо значение в европейската, в световната литература и в миналото, и сега благодарение на оригиналната си и уникална народностна подоснова. И днес поради тази причина тя очертава перспективата на едно велико културно бъдеще“ (с. 531).

Опитаме ли се да обобщим своите наблюдения, можем да пресечем изследването на акад. П. Зарев като един от неговите най-зрели трудове, като синтез на многогодишни проучвания, който води до създаване на нова научна дисциплина. Както при всяка широко замислена концепция по някои постановки на автора могат да се явят различни мнения, а известни положения да се нуждаят от по-нататъшно развитие или от по-строга последователност при разработката. С правилен усет за достъпното и възможното при проучването на една необикновено сложна материя като колективното съзнание акад. П. Зарев изтъква приблизителността на заключенията от по-общ характер. Съумял да се добере до основни истини, той не желае да затваря вратата за други достижения. Една наука започва да се организира от момента, когато определени явления се отделят като самостоятелен предмет на изследването. Имаме ли налице такъв предмет, разработена систематика и установени методи, ние стоим пред нова научна дисциплина, на която никой не може да оспори правото на съществуване.

Българската народопсихология има своите дълбоки корени в историческата съдба на нашия народ, тя има своите традиции в постиженията на културно-историческата школа и на марксистката наука. Надхвърлила събирането на сурови материали и усвоила критически гледища върху подреждане и тълкуване на тези материали, народопсихологията вече знае логически изградени обобщения и планомерни системи. Неслучайно последният дял на книгата на акад. П. Зарев е озаглавен „За определеността на школата“. Както в миналото, така и сега народопсихологията ще привлече множество талантиливи изследователи, които ту ще издирват и класифицират фактите, вършейки необходимата предварителна работа, ту ще предприемат по-широки или по-тесни синтези. Трудът, в който акад. П. Зарев влага толкова благородна амбиция и толкова умствена енергия, е най-добрият залог за бъдещето на новата дисциплина.